

शारीरिक शिक्षणातील पर्यायी अध्यापन शैली

शरद आहेर

सध्या शालेय शिक्षणामध्ये अध्ययन आणि अध्यापनासंबंधी वेगवेगळ्या प्रकारचे प्रयोग चालू आहेत. शैक्षणिक प्रवाह येत आहेत. वेगवेगळ्या प्रकारच्या अध्यापन शैली/पद्धती विकसित होत आहेत. एकूणच शालेय शिक्षण व्यवस्था शिक्षकांकडून-विद्यार्थ्यांकडे, शिकविण्याकडून-शिकण्याकडे मार्गक्रमण करत आहे. शिकण्याच्या आणि शिकविण्याच्या पद्धतीमध्ये, शैलीमध्ये बदल होत आहेत. शिक्षक शिक्षण देतो आणि विद्यार्थी ते घेतो अशाप्रकारचा भेद आता राहिलेला नाही कारण, शिक्षण ही कुणी कुणाला द्यायची वस्तू नाही ती आपली आपण आत्मसात करायची गोष्ट आहे. फक्त शिक्षकांनीच सर्व शिकवायचं असतं ही समजूत, शिकवल्याशिवाय मुलं शिकू शकत नाही हा विचार, विद्यार्थ्यांना शिक्षकाच्या सर्व आज्ञा व आदेश बिन तक्रार व तत्परतेने पाळले पाहिजेत हा दंडक, शिकताना विद्यार्थ्यांना अनावश्यक हालचाली किंवा आवाज करता कामा नये ही अपेक्षा शिक्षणातील ही सारी गृहीतके बदलत आहेत (पाटील, २०१२). अशा या बदलत्या शिक्षण व्यवस्थेमध्ये शारीरिक शिक्षणामध्येही आवश्यक ते बदल होणे अपेक्षित आणि आवश्यक आहे. वर्षानुवर्ष ज्या पद्धतीने शिकवीत आहे त्यामध्ये काळानुरूप बदल जे इतर विषयांमध्ये होत आहे तसे शारीरिक शिक्षणामध्येही होणे ही काळाची गरज आहे. शारीरिक शिक्षण तासाचे निरीक्षण केले असता काही विद्यार्थी सराव करत असतात तर काही विद्यार्थी बाजूला गप्पा

मारत बसलेले असतात. या विद्यार्थ्यांना शारीरिक शिक्षणामध्ये कसे सामावून घेता येईल? आजच्या तरुण-तरुणींना शारीरिक शिक्षणाकडे आकर्षित करण्यासाठी अध्यापन शैलीमध्ये काय बदल करावे लागतील? या प्रश्नांची उत्तरे आपल्याला शोधावी लागतील.

सर्वसाधारणपणे शिक्षक सांगतात व विद्यार्थी ऐकून त्याप्रमाणे कृती करतात या प्रकारे हुकूम शैली ही शारीरिक शिक्षणाला घट्ट चिकटून बसलेली अध्यापन शैली आहे. यापेक्षा काही वेगळ्या शैलीने/पद्धतीने अध्यापनाचा विचारही करू शकत नाही. शारीरिक शिक्षणामध्ये काही घटकांचे अध्यापन करण्यासाठी हुकूम शैली निश्चितच परिणामकारक आहे. परंतु, सर्वच घटक हुकूम पद्धतीने शिकविणे हे ही तितकेच चुकीचे होईल. हुकूम शैलीची परिणामकारकता आपणा सर्वांच्या परिचयाची आहे परंतु या पद्धतीमध्ये पाठातील सर्व निर्णय शिक्षक घेतात. विद्यार्थ्यांच्या विचार क्षमतेला कुठेही वाव नसतो या मर्यादा कमी करण्यासाठी आपणास इतर अध्यापन शैलींचा विचार करावा लागेल. विनोबा म्हणतात कि, शिक्षणाची पद्धतच अशी हवी की, आपण काहीतरी शिकत आहोत असे विद्यार्थ्यांना वाटायला नको तसेच शिक्षकालाही असे वाटायला नको की आपण काहीतरी शिकवत आहोत. या वाक्याचा प्रत्यय आपणास घेण्यासाठी शारीरिक शिक्षणातील विविध अध्यापन शैली पुढीलप्रमाणे.

या अध्यापन शैलीद्वारे विद्यार्थ्यांचा शैक्षणिक प्रक्रियेतील सहभाग खऱ्या अर्थाने वाढतो व त्यांना स्वातंत्र्य, मोकळेपणा मिळून शिकण्याचा आनंद

मिळतो. प्रस्तुत लेखामध्ये मॉस्टन व अश्वर्थ यांनी मांडलेल्या अध्यापन शैलीचा उल्लेख केलेला आहे. अध्यापन शैली व पद्धती याबद्दल विविध श्रोतात

शिक्षक केन्द्रित अध्यापन शैली	विद्यार्थी केन्द्रित अध्यापन शैली
१. हुकूम शैली (Command Style)	१. निर्देशित शोध शैली (Guided discovery Style)
२. सराव शैली (Practice Style)	२. केन्द्रोत्सरी शोध शैली (Divergent discovery Style)
३. अन्योन्य शैली (Reciprocal Style)	३. केंद्रभिगामी शोध शैली (Convergent discovery Style)
४. सर्वसमावेशक शैली (Inclusion Style)	
५. स्व. परीक्षण शैली (Self Check Style)	

वेगवेगळी माहिती मिळते. मुळात अध्यापन पद्धती या मानसशास्त्रातील काही सिद्धांतावर आधारित आहे. सदर लेखातील अध्यापन शैली मॉस्टन यांनी मांडताना अध्यापन प्रक्रियेतील निर्णयावर आधारित आहेत.

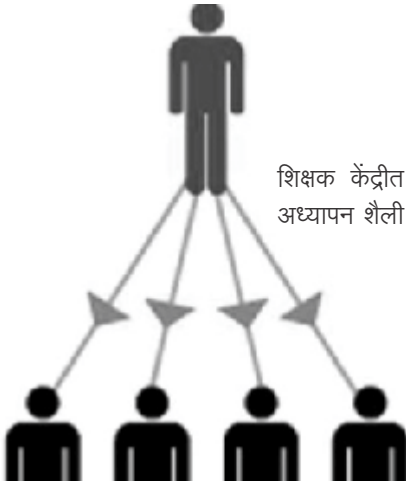
मी बीपीएड विद्यार्थी शिक्षकांना फिटनेस आणि कंडिशनिंग शिकवत असताना मी सर्वसाधारणपणे जे नियोजन केलेले असते त्याचप्रमाणे अंमलबजावणी करतो. उदा. पार्टनर बरोबर करावयाचे व्यायाम. यामध्ये कोणते व्यायाम घ्यायचे हे निश्चित केलेले असते, त्याप्रमाणे ते व्यायाम प्रकार सांगतो आणि विद्यार्थी करतात. परंतु गेल्या काही तासांमध्ये मी माझ्या या पद्धतीमध्ये काही बदल केले. एक दिवशी हुल्ला हुप बरोबर करायचे उपक्रम घ्यायचे होते. नियोजन केल्याप्रमाणे व्यायाम सुरू केला परंतु काही व्यायाम घेतल्यानंतर मी विद्यार्थ्यांना म्हणालो की, हुप बरोबर कोणते उपक्रम करू शकता याचा विचार करा आणि करून घ्या. ही सूचना दिल्यानंतर काही विद्यार्थी एकटेच काय-काय करू शकतो याचा विचार करू लागले आणि त्याप्रमाणे कृती करू लागले तर, काही विद्यार्थी जोडीदाराबरोबर आणि गटामध्ये एकत्रितरीत्या वेगवेगळे उपक्रम विचार

करून तयार करू लागले. त्यानंतर विद्यार्थ्यांनी अतिशय नावीन्यपूर्ण उपक्रम व व्यायाम प्रकार करून दाखवले. विद्यार्थ्यांनी करून दाखवलेले व्यायाम प्रकार कुठल्याही युट्यूब वरील व्हिडिओ मध्ये बघितलेले नाही किंवा कुठल्याही पुस्तकात दिलेले नाही. तर विद्यार्थ्यांनी स्वतःच्या विचारांमधून तयार केलेले व्यायाम होते. विशेष म्हणजे स्वतः तयार केलेले व्यायाम केल्यानंतर विद्यार्थ्यांच्या चेहऱ्यावर एक वेगळाच आनंद जाणवत होता आणि मलाही माझ्या शिकविण्याच्या पद्धतीमध्ये बदल केल्यामुळे वेगळेच समाधान जाणवत होते. सर्जनशीलता, नाविन्यता हे सर्व शब्द मी प्रत्यक्ष माझ्या डोळ्याने अनुभवत होतो. शारीरिक शिक्षण म्हणजे केवळ शिक्षकाने आज्ञा देणे आणि विद्यार्थ्यांनी त्याप्रमाणे कृती करणे एवढेच अपेक्षित नाही हे ही लक्षात आले (बरेच उशिरा), तसेच नविन पिढीला विचार करण्याची संधी दिली तर ते नाविन्यपूर्ण विचार करू शकतात याची जाणीव झाली. या पद्धतीचे नाव आहे केन्द्रोत्सरी शोध शैली. या शैलीमध्ये एका प्रश्नाला अथवा परिस्थितीला विद्यार्थी अनेक उत्तरांचा आणि शक्यतांचा शोध घेतात. नवीन कौशल्यांचे अध्यापन करतात, विशेषकरून

सुदृढताविषयक उपक्रम शिकविताना ही शैली उपयुक्त ठरते.

अन्योन्य शैली

ही अशी शैली आहे ज्यामध्ये विद्यार्थी आपल्या जोडीदाराबरोबर शिकतो. एक विद्यार्थी कौशल्य सराव अथवा उपक्रम करतांना दुसरा विद्यार्थी त्याचे निरीक्षण करून अभिप्राय देतो. यामध्ये विद्यार्थी हा 'मिनी' शिक्षकाची भूमिका करतो. काय निरीक्षण करायचे हे शिक्षकाने सांगितलेले असते.

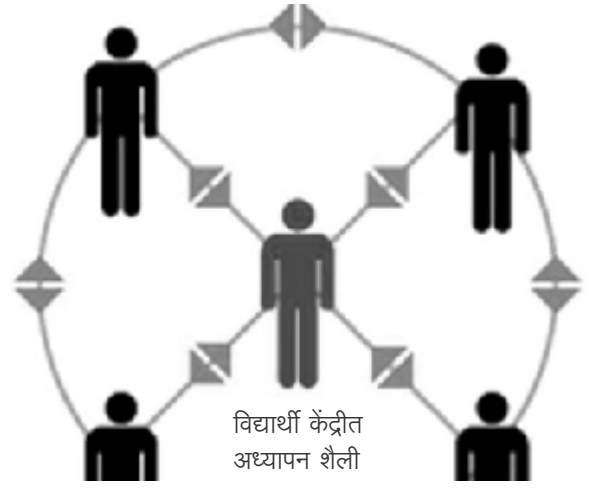
अध्ययन आणि अध्यापन प्रक्रियेत विद्यार्थ्यांचा सहभाग घेतल्यास काय होते हे अनुभव घेतल्यास अधिक चांगले समजेल. शाळेतील एका वर्गात साधारणपणे ५० ते ७० विद्यार्थीसंख्या असतांना अनेक घटकांसाठी या पद्धतीचा उपयोग केल्यास शिक्षकास निश्चित फायदा होईल.

सराव शैली

ही अजून एक माझी आवडती शैली आहे. ज्यामध्ये विद्यार्थ्यांला वैयक्तिक सरावाचे स्वातंत्र्य असते. विनोबा म्हणतात की 'स्वातंत्र्य' हा शिक्षणाचा आत्मा आहे. सर्वसाधारणपणे एखाद्या

कौशल्याचा सराव घेतांना शिक्षक सर्वांना समान काठण्यपातळीचा सराव देतात. वर्गामध्ये वेगवेगळ्या क्षमतेचे विद्यार्थी असल्यामुळे काही विद्यार्थ्यांसाठी तो सराव अवघड असू शकतो तर, काहींसाठी तो अधिक सोपा असू शकतो. म्हणून प्रत्येकाला आपआपल्या क्षमतेला योग्य सराव करू देणारी ही पद्धत आहे. हे समजण्यासाठी एक उदाहरण पाहू या

बास्केटबॉल अथवा हॅडबॉल मधील ड्रिब्लिंग या कौशल्याचा सराव घ्यावयाचा असल्यास जागेवर ड्रिब्लिंग, चालत ड्रिब्लिंग, पळत ड्रिब्लिंग,

जोडीदाराबरोबर ड्रिब्लिंग इत्यादी विविध सरावाच्या काठीण्यपातळी असू शकतील. यापैकी कोणत्या काठीण्यपातळीचा सराव करायचा हे शिक्षक नाही तर विद्यार्थी स्वतः ठरवितो. तसेच काठीण्यपातळी कधी बदलायची, सराव कधी सुरू करायचा कधी थांबायचे हे सुद्धा विद्यार्थी ठरवितात.

स्व परीक्षण शैली

स्व परीक्षण शैलीचे प्रमुख वैशिष्ट्य म्हणजे शिक्षकाने निश्चित केलेल्या सराव नियोजनानुसार वैयक्तिक सराव करणे. या शैलीत शिक्षकाची भूमिका म्हणजे घटक निश्चित करणे, तर विद्यार्थ्यांची

भूमिका म्हणजे वैयक्तिक सराव करून शिक्षकांनी दिलेल्या निकषांप्रमाणे स्वतःच्या कार्यामानाचे मूल्यमापन करणे. स्वतःच्या शिकण्याची जबाबदारी स्वतः घेणे, सामाजिक सुसंवादाचा विकास हे या शैलीचे वैशिष्ट्य आहे.

सर्वसमावेशक शैली

ही नावानुसार कार्यमानात सर्व स्तरातील (कौशल्य अथवा सुदृढतेच्या दृष्टीने) विद्यार्थ्यांचा पाठात समावेश करून घेण्यासाठी उपयुक्त शैली आहे. ज्यामध्ये कमी मध्यम व क्लिष्ट अशा विविध काठिण्यपातळीचे कार्य विद्यार्थ्यांना दिले जाते आणि विद्यार्थ्यांने आपल्या क्षमतेनुसार काठिण्यपातळीची निवड करून सराव करावा. या दोन्ही शैलीमुळे विद्यार्थी सरावास व अध्ययनास प्रेरित होतात कारण त्यांना सरावात स्वातंत्र्य असते.

निर्देशित शोध शैली

ही विद्यार्थी केन्द्रित अध्ययन शैलीतील महत्वाची शैली आहे. नावाप्रमाणेच या शैलीमध्ये विद्यार्थी नवीन हालचालींचा, संकल्पनांचा, कौशल्याचा शोध घेतात व शिक्षक तो शोध घेण्यासाठी आवश्यक प्रश्नांची मालिका विद्यार्थ्यांसमोर मांडतो व विद्यार्थी त्या प्रश्नांचा शोध हालचालीचे वेगवेगळे प्रयोग करून शोधण्याचा प्रयत्न करतात. प्रयोगाद्वारे शिकणे, समस्या सोडविणे हा या शैलीचा गाभा आहे.

केंद्राभिगामी शोध शैली

केंद्राभिगामी शोध शैलीमध्ये शिक्षक समस्येची मांडणी करतात व विद्यार्थ्यांना बरोबर उत्तर शोधण्यास प्रवृत्त करतात. विद्यार्थी एकटे, गटात किंवा जोडीदारा बरोबर उत्तर शोधण्याचा प्रयत्न करतात. समस्या किंवा परिस्थिति काय मांडायची

यासाठी शिक्षकांना विशेष तयारी करावी लागेल. कदाचित एका तासामध्ये उत्तर मिळणार नाही, कदाचित विद्यार्थ्यांच्या शारीरिक हालचाली अपेक्षेप्रमाणे होणार नाहीत, परंतु विद्यार्थी बोधात्मकदृष्ट्या सक्रिय असतील, वेगळा विचार करतील व शारीरिक शिक्षण हे केवळ कारक क्षेत्राशीच (Psychomotor domain) संबंधित नसून, बोधात्मक (Cognitive domain) आणि भावात्मक क्षेत्राशी (Affective domain) सुद्धा निगडीत आहे. किंबहुना कारक बोधात्मक व भावात्मक अश्या तिन्ही क्षेत्रांचा विकास होण्यासाठी शारीरिक शिक्षण हेच सर्वात प्रभावी माध्यम आहे याची जाणीव सर्वांनाच होईल. शारीरिक शिक्षणातील या शैली विद्यार्थ्यांची कुतूहल जिज्ञासा वाढविणाऱ्या, स्वयम् अध्ययनाची प्रेरणा देणाऱ्या आहे. हुकूम शैली शिवाय इतर अध्यापन शैली प्रत्यक्ष राबविताना हाच अनुभव मिळतो. ज्ञान देणारी शिक्षण व्यवस्था बंद करून आता विद्यार्थ्यांना ज्ञान मिळवायला शिकविणारी शिक्षणव्यवस्था निर्माण करावी लागेल. शिक्षकच फक्त मुलांना शिकवू शकतो हा संकुचित दृष्टिकोन आता मागे पडला आहे. संधी दिली तर मुलं स्वतः सुद्धा शिकतात, परस्परं कडून शिकतात. हे या सर्व अध्यापन शैलीचा उपयोग केल्यानंतर लक्षात येते. असे म्हणतात की शिक्षक हा शाळेतील 'सौम्य हुकूमशहा' असतो. नव्या शिक्षकांना आता हुकूम सोडीत राहण्याचा पवित्रा सोडावा लागेल. त्यांची भूमिका आता थोरल्या भावाची किंवा मित्रासारखी विकसित करावी लागेल.

या अध्यापन शैली शारीरिक शिक्षण तासात वापरणे शक्य होईल का? विद्यार्थी प्रतिसाद देतील का? मोठ्या विद्यार्थी संख्या असल्यास या अध्यापन शैली कशा राबविणार? साहित्य नसेल तर

कसे करणार? असे एक अनेक प्रश्न शिक्षकांच्या मनात गर्दी करतील पण, बदल घडवायचा असेल तर पर्याय शोधावे लागतील. बदल घडवायचे असतील तर, केवळ व्यवस्थेवर खापर फोडून चालणार नाही तर प्रत्यक्ष कृती करावी लागेल. कारण, कृती हेच प्रसाराचे सर्वात प्रभावी माध्यम आहे. आपल्या विषयाचे महत्व पटवून देण्याच्या लढ्यामध्ये नाविन्यपूर्ण विचार, कृतीयुक्त सहभाग, कठोर परिश्रम घ्यावे लागतील. ही काही रेडिमेड मिळण्याची गोष्ट नव्हे. त्यासाठी आपल्याला विषयाची व पर्यायाने आपले स्टेटस बदलण्यासाठी अनेक प्रयोग, प्रयत्न करावे लागतील, त्यापैकी एक छोटा प्रयोग म्हणजे

विविध अध्यापन शैली वापरून अध्यापन करणे, त्याचे परिणाम सर्वासमोर मांडणे व शारीरिक शिक्षणामुळे विद्यार्थ्यांच्या कौशल्यात, विचार प्रक्रियेत व समाजवर्तनात कसा आमूलाग्र बदल होतो हे दाखवून देणे.

शरद आहेर

सहयोगी प्राध्यापक, चंद्रशेखर आगाशे
शारीरिक शिक्षण महाविद्यालय, पुणे
ईमेल : shardaheer@agashcollege.org

- संदर्भ : १. Muska Mosston and Sara Ashworth (2008). Taching Physical Education
२. विनोबा (२०१६) शिक्षण विचार, सर्व सेवा संघ प्रकाशन, वाराणसी
३. ओशो (१९९३) शिक्षण क्रांति हीच खरी क्रांति, ओशो इंटरनॅशनल फाऊंडेशन, पुणे
४. पाटील लीला (२०१२) शिक्षण घेता-देता, उन्मेष प्रकाशन, पुणे
५. पानसे रमेश (२०१६) रचनावादी शिक्षण, ग्राममंगल, पुणे.

“सर्व युवकांना कौशल्य, दृष्टीकोन, मूल्ये, ज्ञान आणि समाजातील
आजीवन सहभागासाठी समजूतदारपणा प्रदान करण्याचे
सर्वात प्रभावी साधन म्हणजे शारीरिक शिक्षण”

यूनेस्को